

خراسان در عهد مغول

از حمله چنگیز خان تا به قدرت رسیدن هولاکو خان

(پژوهشی پیرامون شرایط اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی خراسان در برهه استیلای مغولان)

محمد نورالدینی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد نیشابور

سرشناسه	: نورالدینی، محمد، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور	: خراسان در عهد مغول: از حمله چنگیز خان تا به سرنگ شدن هولاکو خان: (پژوهشی پیرامون شرایط اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی خراسان در برهه استیلای مغولان) محمد رالدینی.
مشخصات نشر	: مشهد: انتشارات مرندید، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۱۷۲ ص.
شابک	: 978-600-106-459-3
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
یادداشت	: کتابنامه؛ همچنین به صورت زیر نویس.
عنوان دیگر	: (پژوهشی پیرامون شرایط اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی خراسان در برهه استیلای مغولان).
موضوع	: خراسان -- تاریخ -- ۶۱۶ - ۷۵۶ق.
موضوع	: ۱۳۵۵ - ۱۲۵۸ Khorasan (Iran: Province) -- History --
موضوع	: ایران -- تاریخ -- مغول و ایلخانان، ۶۱۶ - ۷۵۶ق.
موضوع	: ۱۳۵۵ - ۱۲۵۸ Iran -- History -- Mongols and Khanids
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۵ ۹۵۳۷ / ۲۰۱۷DSR
رده بندی دیویی	: ۹۵۵/۸۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۳۰۲۴۵۸

نشر مرندیژ

دفتر انتشارات: مشهد، خیابان آپکوہ ۷ - دانشسرای شمالی ۸ - شمارہ ۹۰
تلفن: ۰۵۱-۳۷۲۷۴۷۶۵ دورنگار: ۵۱-۳۷۲۵۱۳۰۲

www.marandiz.com

خراسان در عهد مغول

محمد نورالدینی

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۵

چاپ: دقت

قیمت: ۱۱۵۰۰ تومان

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۶-۴۵۹-۳

فهرست مطالب

۷	 مقدمه
۱۱	 بخش اول: خراسان در گذر زمان
۱۳	 فصل اول: جغرافیای تاریخی خراسان در آغاز سده هفتم هجری قمری
۱۳	 خراسان حدود و بخش‌های آن
۱۵	 الف- ربع نیشابور
۱۷	 ب- ربع مرو
۱۹	 ج- ربع هرات
۲۰	 د- ربع بلخ
۲۳	 فصل دوم: تگای گذر به خراسان از زمان ورود اعراب تا ظهور حکومت‌های مستقل و نیمه مستقل
۲۳	 الف- ورود اعراب به خراسان
۲۵	 ب- خراسان در دوران حکومت امویان
۲۷	 ج- خراسان در نیمه اول حکومت عباسیان
۳۱	 فصل سوم: خراسان در دوران حکومت‌های مستقل و نیمه مستقل
۳۱	 الف- خراسان در زمان طاهریان
۳۳	 ب- خراسان در کشاکش میان صفاریان، طاهریان و ساسانیان
۳۶	 ج- خراسان در دوره حکومت غزنویان و سلجوقیان
۴۱	 فصل چهارم: اوضاع خراسان در آستانه حمله مغول
۴۵	 بخش دوم: یورش مغولان به خراسان
۴۷	 فصل اول: دلایل یورش مغول به ایران
۴۷	 الف- واقعه اترار و قتل بازرگانان توسط حاکم اترار
۵۲	 ب- بهره‌مندی از غنائم جنگی
۵۲	 ج- ارتباط پنهانی خلیفه عباسی با مغولان
۵۹	 فصل دوم: مسیر حرکت سپاهیان مغول به سوی شرق ایران
۶۳	 فصل سوم: تسخیر شهرهای خراسان
۶۳	 الف- واقعه بلخ
۶۴	 ب- واقعه طالقان و بامیان
۶۵	 ج- واقعه مرو
۶۶	 د- واقعه نیشابور
۶۷	 ه- واقعه هرات
۷۱	 فصل چهارم: علل فروپاشی شهرهای خراسان

۷۵	فصل پنجم: نظرات پیرامون ایلغار مغول
۷۹	بخش سوم: اوضاع حکومتی - اداری و مالیاتی خراسان در عهد مغول
۸۱	فصل اول: نظام حکومتی و اداری خراسان
۸۱	الف - حکام مغولی
۸۲	۱ - جنتمور: ۶۳۳-۶۳۰ هجری قمری
۸۴	۲ - نوسال: ۶۳۷-۶۳۳ هجری قمری
۸۴	۳ - گرگوز: ۶۴۱-۶۳۷ هجری قمری
۸۵	۴ - ارغون آقا: ۶۵۴-۶۴۱ هجری قمری
۸۸	ب - تشکلات دیوانی
۹۳	فصل دوم: نظام مالیاتی
۱۰۱	فصل سوم: نظام ارضی و زراعی
۱۰۷	بخش چهارم: اوضاع اجتماعی - فرهنگی خراسان در عهد مغول
۱۰۹	فصل اول: اوضاع اجتماعی و طبقات و قوانین
۱۱۱	الف - طبقات اجتماعی خراسان
۱۱۲	ب - قوانین اجتماعی
۱۱۵	فصل دوم: اوضاع دینی
۱۱۶	الف - مغولان و مسلمانان
۱۲۱	ب - مغولان و مسیحیان
۱۲۵	فصل سوم: اوضاع فرهنگی خراسان
۱۲۵	الف - مراکز علم و ادب در دوران مغول
۱۲۶	ب - نویسندگان و مورخین
۱۳۵	ج - شاعران و عرفا
۱۴۳	د - تأثیرات و تحولات فرهنگی
۱۴۷	نتایج: تجاوز مغول به خراسان
۱۵۳	فهرست منابع و مأخذ

خراسان بزرگ که امروزه قسمتهایی از آن خارج از ایران قرار گرفته در گذشته دارای مرزبندی مشخصی نبود و مرزهای سیاسی آن در طول تاریخ، بسیار دگرگون شده است، به طوری که بسیاری از مورخان و جغرافی دانان قدیم بسیار حدود و حوزه های جغرافیایی آن اشتراک نظر ندارند. خراسان را باید سرزمین گسترده و پهناور دانست که بنا به مقتضیات زمان و نیز قدرت و ضعف حکومتهای مرکزی، محدوده هایش تغییر یافته است. اگر به اهمیت حدود خراسان را به لحاظ جغرافیایی بیان کنیم، از غرب به کویر داخل ایران، از شمال به ماوراءالنهر، از جانب شرق به افغانستان امروزی و از جنوب به ایالت سیستان محدود بوده است.

این سرزمین وسیع از دیر باز به دلیل حساسیت استراتژیک و قرار گرفتن در مسیر جاده ارتباطی ابریشم و نیز وجود امکانات مساعد اقتصادی: مانند حاصلخیزی اراضی زراعی، وجود کاریزها و شهرها با بازارهای معمور و صنایع تجاری و غیره همواره مطمح نظر اقوام دیگر بوده و مکرر دستخوش تهاجم اقوام بیابانگرد از جمله ترکان از ناحیه ماوراءالنهر بوده است.

دردوران اسلامی به دلیل دوری خراسان از مرکز خلافت، وسعت اراضی و تساهل اهل خراسان زمینه ورود اعراب و گروههای قومی و مذهبی متعدد را در این منطقه شاهد هستیم. هجوم این دسته از اعراب، خود عامل تحولات عمیقی در حیات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی خراسان گردید. در طی حاکمیت حکومتهای متقارن علی رغم بروز جنگهای سلسله ای، به عمران و آبادی خراسان توجه شد به ویژه در عهد طاهریان. در دوران حکومت سلسله های ترک، این ایالت نیز همچنان مرکز دگرگونیهای سیاسی و اقتصادی بود. حمله ویرانگر قوم تاتار از مغولستان به نواحی جنوبی آسیا و نیز

ایران که از وقایع هولناک تاریخ ایران است، دارای چنان ابعاد وسیعی است که بحثهای مربوط به آن همچنان توسط محققین دنبال می شود. خرابیهایی که از سوی مغولان بر این ایالت وسیع و معمور وارد شد، آنچنان گسترده بود که آثار حیات اقتصادی و فرهنگی خراسان را دچار آسیب نمود و به عنوان بزرگترین و مخربترین تهاجمات تاریخ ایران و خراسان محسوب می شود.

خراسان، اولین منطقه ورود قوم مغول به ایران بوده و بیشترین آسیبها را دید. مغولان با سنگدلی و وحشیگری در نابودی جمعیت شهری و ویرانی ابنیه و عمارات کوشیدند و صرف نظر از کشتار عام مردمان و اسارت صنعتگران، شیوع امراض و بروز قطعی و آشوب چنان چهره خراسان را دچار آسیب کردند که تا رنهای بعد آثار این ضعف و تباهی مشهود بود. همچنین علاوه بر نابودی مراکز علمی و فرهنگی، بسیاری از دانشمندان و ادیبان با تیغ مغولان از پای درآمدند و شمار زیادی از آنان به کشورهای دیگر گریختند که این امر عاملی در جهت ضعف فرهنگ و نابودی علوم در ایران شد.

پس از مرگ چنگیز خان، واسطه مدارا و تساهل جانشینان او با ملل مغلوب از جمله خراسانیان، از شدت خونریزیها و وحشیگریهای آن کاسته شد. چنانکه در عهد اوگتای قاآن، مسلمین و پیروان دیگر ادیان از نوعی امنیت و رفاه نسبی برخه داشتند. توجه به کشاورزی و آبیاری، بازسازی ابنیه دینی و فرهنگی و به کارگیری ایرانیان در دستگاه اداری و کشوری در برنامه کار حکام مغولی قرار گرفت. این تغییرات باعث گردید تا اوضاع اقتصادی و فرهنگی ایران و خصوصاً خراسان تا حدودی سرو سامان گیرد، هرچند که خراسان هیچگاه رونق و آبادانی گذشته را دیگر به دست نیاورد.

از آنجایی که شناخت تاریخ ایران و درک حقایق تلخ و شیرین دژگاران کهن این سرزمین، وظیفه هر ایرانی است، همواره فکر تحقیق در مورد زمانهایی حساس از مفاصل تاریخ ایران اسلامی از ذهن نگارنده می گذشت. انتخاب این مقطع تاریخی از این رو صورت گرفت که اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خراسان بزرگ در این دوره تاریخی نسبتاً مجهول مانده و کمتر مورد پژوهش و تحقیق قرار گرفته بود. به ویژه که بیشترین تأثیرات تهاجم مغول در طی این دوره حساس به کشورمان وارد آمده و زمینه ساز تحولات و حوادث بعدی بوده است.

روش کار در این پژوهش مراجعه به انواع منابع و مراجع شناسایی شده و سپس گزینش منتخبی از نظریات کامل و روایات موثق و قابل ذکر و نیز رجوع به کتب تاریخی عربی و فارسی در دوره مغول بوده است. چنانکه از عنوان پژوهش برمی آید این اثر یک کار تاریخی صرف نیست و تنها به منظور

شرح وقایع عصر مغولان نوشته نشده، بلکه مجموعه ای از مسائل و مباحث مهم راجع به آن عصر در خراسان است. اگرچه بسیاری از مطالب نشأت گرفته از وقایع تاریخی است ولی توجه عمده نگارنده به موارد زیر معطوف بوده است.

تجزیه و تحلیل وقایع پراکنده این دوره، کوشش جهت رفع ابهامات موجود و روشن ساختن نکات و زوایای مجهول تاریخ خراسان که می تواند به عنوان یک نوآوری در این پژوهش قلمداد شوند.

این مجموعه دارای سه بخش می باشد که بخشهای دوم و سوم آن از اهمیت و گسترش بیشتری برخوردار است. نخستین بخش آن تحت عنوان: "خراسان در گذر زمان" شامل جغرافیای تاریخی خراسان و معانی بخشهای مهم آن، وضعیت خراسان از زمان ورود اعراب تا دوران حاکمیت سلسله های مستقل ایرانی و ترک و نیز اوضاع سیاسی خراسان در اواخر سده ۶ قمری به بعد می باشد.

بخش دوم تحت عنوان: "برش مغولان به خراسان در ارتباط با لشکرکشی چنگیزخان به خراسان و تسخیر شهرها و مبارزات سلطان علاءالدین با مغولان می باشد. در پایان فصل نیز به نظرات مورخین پیرامون حمله اشاره شده است.

سومین و آخرین بخش، تحت عنوان: "خراسان بعد مغول می باشد. این بخش شامل نظام حکومتی و اداری خراسان، نظام مالیاتی، اوضاع اجتماعی، اوضاع دینی و روابط مغولان با مسلمانان و مسیحیان، اوضاع فرهنگی خراسان و معرفی نویسندگان، مورخین، شاعران، عرفا و تأثیرات متقابل فرهنگی دو فرهنگ ایرانی و مغول است. و سرانجام در مبحث نتیجه گیری، اوضاع مثبت و منفی تهاجم مغول بر خراسان از جنبه های گوناگون اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به طور مختصر مورد ارزیابی قرار گرفته است.

در این اثر سعی شده با مراجعه به انواع منابع موجود، نمایی از اوضاع تاریخی این دوره ارائه شود. در دسته بندی منابع و مآخذ این دوره می توان به چهار منبع اشاره کرد.

الف - کتب تاریخ عمومی، مانند: الکامل ابن اثیر، تاریخ گزیده حمدالله مستوفی، مختصر الدول ابن عبری، ابن خلدون، حبیب السیر خواندمیر و ... برخی از این آثار از ارزش بسیار زیادی برخوردار هستند. مثلاً ابن اثیر که خود همزمان با وقایع تهاجم مغول بوده است در کتابش اعمال وحشیانه مغولان را مستقیماً و با صراحت بازگو می کند، هرچند که به علت دوری وی از صحنه ایران، شاید اطلاعاتش فاقد اعتبار باشد.

ب- کتب تاریخی نوشته شده در عهد مغول، نظیر: جهانگشای جوینی، جامع التواریخ رشیدالدین فضل الله همدانی، سیرت جلال الدین زیدری نسوی، طبقات ناصری جوزجانی، تاریخ گزیده حمدالله مستوفی و... این دسته از کتب به ثبت و ضبط کامل و مشروح حوادث پرداخته اند و بدین جهت از ارزش فوق العاده ای برخوردارند. مثلاً در کتاب جامع التواریخ همدان که از برجسته ترین کتب تاریخ عمومی ایران و جهان است، مطالب دقیق و مفیدی راجع به تاریخ مغول و خاندان چنگیز وجود دارد که در کتابهای دیگر نیست. همچنین کتاب جوزجانی بدلیل ضدیت فکری نویسنده با مغولان دارای اهمیت خاصی است که او را در شمار مخالفان مؤلفین این دوره قرار داده است.

ج- سفرنامه ها که منابع مهم پژوهش در تاریخ می باشند، در این دوره قلیل و اندک بوده اند. جهت استفاد از این دسته از کتب، تنها به دو سفرنامه کارپن و ابن بطوطه مراجعه شده که نویسنده اولی با دیدگاه مغول و نویسنده دوم با دیدگاه اسلامی و ضد مغولی به بیان مشاهدات خود پرداخته اند. از آنجایی که سیمای واقعی مشاهدات خود را به عینه در سفرنامه هایشان منعکس کرده اند، دارای اهمیت بسزائی هستند.

د- کتب ادبی و تاریخ ادبیاتی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته اند.

ه- تألیفات مستشرقین در تاریخ مغول مانند: چنگیزخان از ولادیمیر تسف، تاریخ مغول در ایران از اشپولر، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران از لمبتن، تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره مغول از بطروشفسکی و... که نقطه نظرات بدیع و جدیدی در تجزیه و تحلیل حوادث ارائه کرده اند که در جای خود از آن، استفاده شده است.

و- تألیفات نویسندگان معاصر در دوران مغول، مانند: دین و دولت در ایران عهد مغول از شیرین بیانی، مسائل عصر ایلخانان از مرتضوی، تاریخ مغول از اقبال آشتیانی، هجوم اردوی مغول به ایران از دستغیب و...

این آثار همچون کتب مستشرقین به تجزیه و تحلیل رویدادها و نگرش به برخی از مسائل خاص پرداخته اند که حاوی نکات ارزشمندی نیز می باشد.

امید است این پژوهش که نواقص آن بی هیچ تردید از نگارنده است، توانسته باشد بدون تکرار مکررات و تألیف صرف گامی در راه تدوین تاریخ خراسان در این مقطع حساس برداشته باشد.